

HANIKAH: VJERSKA I HUMANITARNO-PROSVJETNA USTANOVA U KULTURI ISLAMA

Elvir DURANOVIĆ

Muzej za islamsku kulturu i umjetnost
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
elvir.duranovic@iitb.ba

SAŽETAK: Osmanskim osvajanjem Bosne i Hercegovine dolazi do uspostave islamskih, vjerskih, prosvjetnih, humanitarnih i društvenih institucija, među njima i *hanikaha* – ustanove za udomljavanje šejha i sufija – stalnih stanara i putnika u traganju za naukom – s ciljem njihovog potpunog posvećivanja molitvi, zikru, kao i izučavanju i širenju nauke tesavufa. U prvom dijelu rada autor je na osnovu klasičnih izvora i savremenih istraživanja predstavio historijski razvoj institucije hanikaha općenito u kulturi islama te ukazao na njegovu temeljnu humanitarno-prosvjetnu namjenu. Budući da se u tretiranoj literaturi uz imenicu *hanikah* javljaju i drugi sinonimni nazivi: *ribat*, *zavija* i *tekija*, autor je u nastavku rada ukratko objasnio svaku od spomenutih ustanova ukazujući na dodirne tačke i razlike među njima. Unutarnjom organizacijom hanikaha, svakodnevnim životom u njemu i njegovim značajem za izučavanje tesavufa i drugih islamskih nauka autor se bavi u nastavku teksta. Posljednji dio rada govori općenito o arhitekturi hanikaha i njegovom prostornom uređenju.

Ključne riječi: *hanikah, tesavuf, sufija, islamska duhovnost, kultura muslimana*

Uvod

U okrilju islamske kulture razvijene su brojne ustanove i objekti s vjerskom, prosvjetnom, humanitarnom i društvenom namjenom, od kojih su: džamije, musale, mektebi, medrese, hanikasi, zavije, tekije, turbeta, imareti, hamami, abdesthane, hanovi, pekare, bolnice, apoteke, muvekithane i sahat-kule najpoznatije. Rad nekih od spomenutih ustanova finansirala je država, dok su se o većini brinuli bogati dobrotvori i vakifi. Od druge polovice 15. stoljeća, kada veliki dio Bosne i Hercegovine ulazi u sastav tada moćne Osmanske Carevine ove ustanove postepeno pronalaze

svoje mjesto na području naše zemlje doprinoseći općem razvoju islama i islamske kulture kod nas. U postojećoj literaturi na bosanskom i srodnim jezicima pojedine ustanove, uglavnom vjerskog i prosvjetnog karaktera, poput džamija, mekteba i medresa, prilično dobro su obrađene, dok je o onima s humanitarnom i društvenom namjenom, kao što su imareti, muvekithane, sahat-kule i sl., poklanjana manja pažnja. Iako su u okviru širih radova o sufizmu i derviškim redovima, napisani određeni radovi o zavijama, tekijama i hanikasima u Bosni i Hercegovini, još uvijek nedostaju cjelovite monografije o ovim važnim ustanovama za

izučavanje i promoviranje islamske duhovnosti. Koliko nam je poznato, o hanikasima u našoj zemlji napisan je jedan rad autorice Azre Medare (2017) "Hanikasi u Bosni i Hercegovini i njihova transformacija u medrese", dva rada napisana su o Gazi Husrev-begovom hanikahu u Sarajevu (Čehajić, 1976:3–8; Kreševljaković, 1930:35–36)¹, te jedan rad o mostarskim hanikasima (Dilberović, 2025).

¹ Kasnije će ovi radovi biti uvrštavani u spomenice o Gazi Husrev-begu. Vidi: *Spomenica Gazi Husrev-begove*, 1932:57–58; *450 godina Gazi Husrev-begove*, 1988:29–34.

O organiziranju života unutar hanikaha neke podatke donosi Samir Beglerović (2008:78–93) u tekstu “Rani institucionalni razvoj tesavufskog razvoja”.

Tekst Azre Medare donosi više podataka o historiji hanikaha kao odgojno-obrazovne ustanove, njihovoj unutarnoj organizaciji, historijskim podacima o hanikasima u Bosni i Hercegovini kao i njihovoj transformaciji u medrese. Radovi Kreševljakovića i Čehajića, pak, sadrže kraće podatke o historiji Gazi Husrev-begovog hanikaha i njegovim šejhovima. Alija Dilberović u svom radu tretira tri mostarska hanikaha, od kojih je posebno zanimljiv Koski Mehmed-pašin hanikah budući da je sačuvana vakufnama na osnovu koje se može steći uvid u unutarnji život ovog hanikaha i obaveze njegovih stanara.

Imajući u vidu da će ove 2026. godine u Gazi Husrev-begovom hanikahu u Sarajevu biti otvoren Muzej islamske kulture i umjetnosti, javila se potreba da se hanikah – islamska, vjerska i humanitarno-prosvjetna ustanova detaljnije istraži i obradi. U tom smislu, konsultirajući klasičnu literaturu i savremena istraživanja, u ovom radu smo predstavili instituciju hanikaha općenito. Cilj nam je ukazati na osnovne karakteristike hanikaha u kulturi islama, što će nam u značajnoj mjeri pomoći razumijevanju značaja Gazi Husrev-begovog hanikaha u Sarajevu i njegovoj ulozi u očuvanju i razvoju islamske duhovnosti i kulture u klasičnom periodu dok je djelovao kao odgojno-obrazovna ustanova i u današnje vrijeme kada se transformira u Muzej islamske kulture i umjetnosti.

Preteča hanikaha

Od prvog stoljeća islama u kojem, usljed stabilnosti i širenja, dolazi do bogaćenja muslimanske države i

njenih građana, postojali su ljudi koji su naglašenije izražavali prezir prema materijalnim dobrima i, smatrajući ih preprekom na duhovnom putu, povlačili se u džamije živeći skromno u pobožnosti i ibadetu – služenju isključivo Bogu. Imajući u vidu mnoštvo ajeta kojima se kudi ljubav prema ljepotama ovog svijeta² koju je moguće razvijati isključivo nauštrb ljubavi prema Bogu, Stvoritelja svijeta, kao i brojne izreke Allahovog Poslanika, a.s., u kojima poziva svoje sljedbenike da se srčano ne vežu za ljepote ovog svijeta (*zuhd*),³ već da dobra koja im je Bog darovao koriste i udjeljuju na Njegovom putu, jasno je da je izbor ovih ljudi nailazio na odobravanje šire muslimanske zajednice, pa i nekih vladara. U početku su oni nazivani *zāhidi*, *pobožnjaci*, *askete* – od riječi *zuhd* u značenju: *pobožnost*, *odricanje*, *asketizam*, *ravnodušnost* (Muftić, 1997:606). El-Kušejri u svojoj *Poslanici* navodi da su poslije Allahovog Poslanika, a.s., pobožne i učene ljude koji su se družili s njim nazivali *ashabima*, jer nema veće počasti od društva Allahovog Poslanika, a.s. Potom su one koji su se s *ashabima* družili nazivali *tabi'inima* (sljedbenicima) jer ni za njih nije bilo veće časti od društva *ashaba*, a one poslije njih *etbe'u tabi'ini* (sljedbenici sljedbenika). U njihovo doba ljudi su se razlikovali po pobožnosti, učenosti i moralu, a najpobožnije od njih počeli su nazivati *zāhidi*. U to doba, među muslimanima su se pojavile heretičke sekte i sukobi, a svaka sekta je, s ciljem argumentiranja ispravnosti svojih stavova, tvrdila da su među njima *zāhidi* duboko pobožni ljudi. U okviru ehli-sunneta, matičnog toka islama, s ciljem odvajanja od zabludjelih sekti, za ljude koji su se posvetili usavršavanju duše s Božijim imenom, usvojen je novi naziv *sufije*, dok je nauka o duhovnom napredovanju koja se počela

razvijati nazvana *tesavuf*. Ovo ime se raširilo među ljudima prije 200. godine po Hidžri (El-Kušejri, 1989:42). Kraj ere *zuhda*, dakle, označio je početak ere *tesavufa* (Mahir Muhammed, 1976/3:10).

Budući da nisu imali osnovnih sredstava za život, o ovim ljudima su se brinuli njihovi plemeniti pokrovitelji i zaštitnici. Prema El-Makriziji, Zejd ibn Suhan ibn Sabr, čovjek koji je primio islam u vrijeme dok je Allahov Poslanik, a.s., bio živ ali ga nije vidio, u Basri je okupio sve pobožne *zāhide*, sagradio im kuće i osigurao im osnovna sredstva za život: hranu, piće, odjeću i druge potreštine, kako bi se cijelim svojim bićem mogli posvetiti ibadetu. Jedne prilike kada ih je Zejd krenuo posjetiti, saznao je da su *zāhidi* otišli u goste kod guvernera Basre, ashaba Abdullaha ibn 'Amira, r.a., kojeg je na tu dužnost imenovao hazreti Osman, r.a. Zejd je otišao Ibn 'Amiru i upitao ga šta namjerava s tim ljudima? On mu je odgovorio da želi da oni uče za njega dove i da ga savjetuju, a da će on ispunjavati njihove potrebe. Zejd mu je rekao da to ne čini jer, ako ljude koji su se isključivo posvetili ibadetu tragajući za blagodatima onog svijeta, uključi u ovosvjetske poslove, odvratio će ih od njihove primarne nakane, nakon čega će i sam guverner okrenuti glavu od njih, što će dovesti do toga da ti ljudi izgube i ovaj i onaj svijet. Potom je Zejd rekao pobožnim *zāhidima* da se vrate svojim kućama, nakon čega su ga oni poslušali, a Ibn 'Amir, r.a., na to nije progovorio ni riječ (El-Makrizi, 1998:281–282).

Stariji *tabi'in* Zejd ibn Suhan i *ashab* Abdullah ibn 'Amir, r.a., dobro su poznavali praksu Allahovog Poslanika, a.s., i njihov razgovor ukazuje na samu bit svrhe osnivanja hanikaha i njegovu široku rasprostranjenost u muslimanskim državama.

Besima Korkuta (Korkut, 1998).

³ Hadisi i predanja o *zuhdu*, sustezanju od ovog svijeta, toliko su brojni da su o njima napisane zasebne knjige. Neke od njih su prevedene na bosanski jezik. Vidi: Ahmed, 2011.

² Od njih su ajeti: *I nikako ne gledaj dugo ljepote ovoga svijeta koje Mi kao užitak raznim sortama nevjernika pružamo, da ih time na kušnju stavimo, ta nagrada Gospodara tvoga je bolja i vječna* (Ta-Ha, 131); *Ljudima se čini da je lijepo*

samo ono za čim žude: žene, sinovi, gomile zlata i srebra, divni konji, stoka i usjevi. To su blagodati u životu na ovome svijetu; a najljepše mjesto povratka je u Allaha (Ali-Imran, 14). U radu smo uglavnom koristili prevod Kur'ana

Naime, i u dva vjerodostojna hadisa Poslanik ukazuje na duhovnu snagu nemoćnih i slabih muslimana. El-Buhari bilježi od Mus'aba ibn Sa'da da je Allahov Poslanik, a.s., rekao: "Da li vama pomaže i da li vam opskrba dolazi zbog nečeg drugog ili zbog nemoćnih među vama?" (El-Buhari, 2008/2, hadis br. 2896). U verziji ovog hadisa koju od Mus'aba ibn Sa'da prenosi En-Nesai stoji da je Allahov Poslanik, a.s., rekao: "Uistinu, Allah ovaj ummet pomaže sa slabim među njima, s njihovim dovama, namazima i s njihovom iskrenošću u vjeri" (En-Nesai, 2012/5, hadis br. 3202). U drugom hadisu Ebu Derda', r.a., prenosi da je Allahov Poslanik, a.s., rekao: "Pronađite mi vaše slabe (siromasne). Uistinu, Allah vas opskrbljuje i pomaže zbog vaših slabih (bereketom njihovih dova)" (Et-Tirmizi, 2005/5, hadis br. 1767; Ebu Davud, 2012/4, hadis br. 2594). Prve kuće za siromašne *zāhīde* (pobožnjake) među *tabi'inima* Zejd ibn Suhan sagradio je sa željom da se pobrine za njihove svakodnevne potrebe kako bi oni bili u mogućnosti posvetiti se ibadetu, spominjanju i veličanju Uzvišenog Allaha i učenju *dōvā* za dobrobit ummeta Muhammeda, a.s. Prisjetimo se da je na pitanje o tome šta želi od tih *zāhīda*, ashab Abdullah ibn 'Amir, r.a., odgovorio: "Želim da uče dove za mene", čime je jasno istakao važnost brige o siromašnim i slabim muslimanima, ali i značaj njihove dove, što je u svim vremenima ostala važna svrha hanikaha osnivanih za udomljavanje siromašnih sufija posvećenih ibadetu sa željom da se kontinuirano i svakodnevno mole Allahu, spominju Ga i uče dove za hajr i sreću drugih muslimana. Mada se u određenim segmentima ta primarna svrha hanikaha obogaćivala, ona u stoljećima

koja su uslijedila nije gubila na značaju. U svom čuvenom djelu *Usul el-hikem fi nizam el-'alem* bošnjački velikan Hasan Kafija Prušćak kao nužan preduvjet za uspjeh države spominje podjelu rada među ljudima različitih staleža od kojih svaki stalež treba biti izvrstan u svom poslu. Od četiri staleža u koje je razvrstao sve građane države, Prušćak je predvidio da u drugom staležu uz učenjake i mudrace budu i: "...ostali, poštenu, čestiti i slabi ljudi prilježni molitvi. Njihova je dužnost... moliti za dobro svih uopće, a za dobro sultana, posebno" (*Hasan Kafija Prušćak*, 2015:180). Jasno je da se ovaj Prušćakov navod odnosi na siromašne i slabe koji nisu sposobni za vojsku niti neke druge poslove, već im je dužnost da se posvete ibadetu i učenju dova za muslimane. To su, također, kako ćemo vidjeti, činili šejh i sufije u hanikahu.

Nastanak prvih hanikaha: spoj *zūbda* (pobožnosti) i *ilma* (znanja)

Iako je Zejd ibn Suhan još u doba ashaba sagradio zasebno naselje u Basri za Bogu posvećene ljude pobričući se za njihove životne potrebe, sačinivši na taj način koncept udomljavanja i zbrinjavanja siromašnih pobožnjaka, do nastanka zasebnih ustanova s tom namjenom trebalo je proći neko vrijeme. Naime, uporedo s pojavom sufija do kraja drugog hidžretskog stoljeća, s razvojem drugih islamskih nauka: kelam, fikh, hadis, tefsir i kiraet, dolazi do nastanka i razvoja tesavufa – nauke u čijem fokusu je unutarnja, duhovna dimenzija islama. U to formativno doba učenjaci iz spomenutih islamskih disciplina imali su svoje halke (kružoke) po džamijama ili porodičnim kućama. Među znamenitijim učenjacima koji

su imali naučne kružoke iz tesavufa bili su Ma'ruf el-Kerhi (umro 200. h.g.), Sari es-Sakati (rođen 155. h.g.) i dr. (Nicholson, 1921:10). Mada su spomenuti učenjaci držali predavanja iz tesavufa, nisu postojale zasebne obrazovne ustanove s tom namjenom.

Dakle, do kraja trećeg hidžretskog stoljeća, s jedne strane, Zejd ibn Suhan trasirao je put za zbrinjavanje siromašnih sufija, dok su, s druge strane spomenuti i drugi sufijski velikani legitimirali nauku tesavufa. Krajem trećeg, a zasigurno početkom četvrtog hidžretskog stoljeća⁴ ova dva toka: humanitarni i edukativni na području današnjeg Irana susreću se u *hanikahu* – ustanovi za udomljavanje šejha i sufija s ciljem njihovog potpunog posvećivanja molitvi i zikru te izučavanju i širenju nauke tesavufa.

Imenica *hanikah* perzijskog je porijekla. Terminološki, *hanikah* je kovanica nastala od riječi *han* – *karavan-saraj* (*odmaralište na putu*), *kuća*, *bram*, i imenice *gab* – u značenju *mjesto* (Čehajić, 1967:3). U početku je hanikah služio za udomljavanje sufija i putnika, a kasnije, s institucionalizacijom tesavufa, u okviru hanikaha razvijena je škola za izučavanje tesavufa (Trimingham, 1971:14–17). Popularnost tesavufa u petom i šestom hidžretskom stoljeću u značajnoj mjeri utjecala je na širenje hanikaha, u početku skromnih, a kasnije arhitektonski zahtjevnijih i ljepših zdanja, na područjima Irana, Sirije, Egipta i drugih muslimanskih krajeva. Najstariji hanikah "El-Belat" na području Sirije sagradio je 509. godine guverner Halepa Šemsulhavvas Lu'lu (Trimingham, 1971:17). U slično vrijeme, također početkom šestog hidžretskog stoljeća, podignut je prvi hanikah na području Egipta da bi se u kasnijem periodu njihov broj u spomenutim

⁴ Čuveni sufijski učenjak Ebu Sei'd ibn Ebi el-Hajr rođen je 357. poslije Hidžre. Njegovi biografi zabilježili su da je tesavuf izučavao u hanikahu u Serahsu kod šejha Ebu el-Fadla Hasana. Vidi: Nicholson, 1921:6–7. Također,

savremenik Ebu Sei'da ibn Ebi el-Hajra, veliki sufijski učenjak Ebu el-Hasan el-Harkani držao je predavanja u hanikahu u Re'ju (Iran), u kojem ga je posjećivao sultan Mahmud el-Gaznevi vladar Gaznevijske dinastije

(Mahir Muhammed, 1976/3:11). Navedeno pokazuje da se do druge polovine četvrtog hidžretskog stoljeća hanikah kao škola za izučavanje tesavufa već bio proširio na području današnjeg Irana.

zemljama u značajnoj mjeri povećao (El-Makrizi, 1998/4:282). Nakon oslobođanja Jerusalima, Salahudin Ejubi je polovinom šestog hidžretskog stoljeća u ovom gradu sagradio hanikah koji je po njemu nazvan Hanikah "Salihija", dok je njegov zet Muzaferudin sagradio dva hanikaha, po jedan u Irbilu i Halepu (Trimingham, 1971:17). Do kraja sedmog hidžretskog stoljeća u Damasku i njegovoj okolini postojala su 24 hanikaha za muškarce i 20 za žene (El-Irbili, 1947:15–16). Dakle, uz hanikahe za muškarce postojali su i hanikasi za žene sufije. Istina, El-Irbili hanikahe za žene naziva *ribati*, ali su razlike između hanikaha i ribata neznatne, kao što ćemo vidjeti u nastavku rada. U Bagdadu je bilo mnogo hanikaha i ribata za žene, od kojih je ribat Fatime Razije (umrla 521. h. g.) bio najpoznatiji. El-Makrizi navodi da je u Kairu postojao ribat za žene "El-Bagdadija" sagrađen 684. h. g. u kojem su boravile samo žene sufije, a dužnost šejha vršila je Zejneba bint el-Berekat, poznatija kao Bint el-Bagdadi. Posljednja žena šejh u ovom ribatu bila je Ummu Zejneb Fatima bint Abbas el-Bagdadi, učena žena, fakih, pobožna, bogobojazna, iskrena i posvećena podsticanju na dobro (El-Makrizi, 1998/4:303).

Do sedmog hidžretskog stoljeća, dakle, i vremena uspostave Osmanke Carevine na području Male Azije, hanikah je postao prepoznatljiv humanitarni i naučni centar u okviru islamskog obrazovnog sistema koji su Osmanlije preuzeli, a potom nakon osvajanja Bosne i Hercegovine etablirali u našoj zemlji.

Sinonimni nazivi:

hanikah, ribat, zavija i tekija

Uz *hanikah*, koji smo definirali kao ustanovu za udomljavanje šejha i sufija s ciljem njihovog potpunog posvećivanja molitvi i zikru te izučavanju i širenju nauke tesavufa, u radu smo spomenuli i drugu ustanovu s približno sličnom namjenom – *ribat*.

Ribat

Za razliku od imenice *hanikah*, koja je perzijskog porijekla, termin *ribat* je arapska riječ, što sugerira da se razvio na arapskom govornom području, a znači: *karavan-saraj, prihvatilište za putnike, svratište za konje* (Muftić, 1997:506). Dakle, terminološki, *ribat* ima slično značenje kao i *hanikah*. Poput *hanikaha*, *ribat* je ustanova za zbrinjavanje siromašnih muslimana, kasnije šejha i sufija, posvećenih stalnom ibadetu, zikru i dovi. Temeljeći svoj stav na kur'anskoj naredbi: *O vjernici, budite strpljivi i izdržljivi i na granicama bdijte (rabitu)...* (Ali-'Imran, 200), neki učenjaci smatraju da *ribat* označava *bdijenje na granici s neprijateljem*, što ima snažno simboličko značenje, jer Es-Suhraverdi navodi da *ribat* označava *borbu sa samim sobom*. Tumačeći ajet: *I borite se Allaha radi istinskom borbom* (El-Hadž, 78), Abdullah ibn Mubarek, veliki učenjak iz drugog hidžretskog stoljeća, kaže: "To je borba sa samim sobom i svojim strastima" (Es-Suhraverdi, 2022:352). U skladu s ovim tumačenjem su riječi Allahovog Poslanika, a.s.: "Želite li da vas uputim na ono čime Allah briše grijehe i podiže stepene?" Rekoše: "Naravno, Allahov Poslanice." On reče: "Upotpunjavanje abdesta u nepogodnim situacijama, duže hodanje do džamije (radi namaza) i iščekivanje namaza poslije namaza. To vam je bdijenje na Allahovom putu (ribat)" (*Muslimova zbirka hadisa*, 2004, hadis br. 133). Svi ljudi imaju kuće, tvrdi Es-Suhraverdi, a kuća za sufije je *ribat*. Onaj ko je u *ribatu* svojom borbom protiv strasti, molitvom i dovama štiti sebe i otklanja nevolju od ljudi. Konačno, Es-Suhraverdi je argument za podizanje *ribata* pronašao u praksi Allahovog Poslanika, a.s., koji je odredio u svojoj džamiji mjesto za siromašne ashabe koji nisu imali ni porodice ni imetka. Slično, dakle, kao i oni koji borave u *ribatu*, a od kojih se očekuje da prekinu pretjeranu povezanost sa stvorenjima, a vežu se za Allaha; ostave stjecanje

imetaka, a oslone se na Onoga Koji sve opskrbljuje; izbjegavaju grijehe; provode vrijeme u ibadetu i iščekivanju namaza poslije namaza (Es-Suhraverdi, 2022:355–357).

Iako su, kao što smo vidjeli, *hanikah* i *ribat* ustanove osnovane sa sličnom namjenom, kroz historiju izvršena je određena diferencijacija među njima na način da se *hanikahom* uglavnom označavala ustanova za muškarce, šejha i sufije, dok se ponekad *ribatom* označavala ustanova za udomljavanje ženskog šejha i žena sufija. U svom popisu medresa, ribata, džamija i hamama u Damasku početkom sedmog hidžretskog stoljeća El-Irbili navodi da se u Damasku i okolini nalazi 44 hanikaha i ribata. Definirajući pojam *ribat*, El-Irbili kaže: "To je hanikah isključivo za žene" (El-Irbili, 1947:13). Iz navedenih primjera vidjeli smo da se i u Egiptu *hanikah* uglavnom koristio za označavanje ustanove za muškarce, dok se terminom *ribat* češće označavala slična ustanova za žene i za muškarce (El-Makrizi, 1998/4:280–307).

Govoreći o razlikama između *hanikaha* i *ribata*, Trimingham navodi da je *ribat* arapski tip ustanove za udomljavanje šejha i sufija, koji je imao i funkciju odgojno-obrazovne ustanove, dok je *hanikah* perzijski tip slične ustanove koja u početku nije imala odgojno-obrazovnu svrhu (Trimingham, 1971:17–18). Naravno, rasprostranjen po državama, uglavnom arapskog govornog područja, zavisno od kraja do kraja *ribat* je imao i drugačija značenja, posebno u sjevernoj Africi (Hadži, 1964). Za razliku od *hanikaha*, u Bosni i Hercegovini nije sagrađen nijedan *ribat*.

Zavija

Zavija je riječ arapskog porijekla, u značenju *ugao, kutak, utočište*, a korijen *zavije* kao vjerske, humanitarne i društvene ustanove izveden je iz glagola *inzeva*, što znači *povuci se u kut, osamiti se, odvojiti se* (Muftić, 1997:612). U početku je *zavija* označavala ugao u džamiji namijenjen

za dodatnu molitvu. S vremenom se *zavija* razvila u manji objekat u dvorištu džamije, podignut radi izvršavanja dobrovoljne molitve, učenja zikra i izučavanja islamskih nauka (Kasim, 1999:132–133). *Zavija* je izašla iz džamije kako oni koji su se posvećivali dodatnoj molitvi i zikru poslije obaveznih namaza ne bi ometali osobe koje su dolazile u džamiju klanjati obavezne ili dobrovoljne namaze. U kasnijem periodu *zavija* se profilirala kao sufijska obrazovna institucija koja se sastojala od prostorije za molitvu, zikr i predavanja, prostorije za smještaj šejha i sufija te musafirhane – prostorije za smještaj putnika (Et-Tajjib, 2014:128). Definirajući pojam *zavija*, sufijski šejh sejid Abdulkadir Osmani, šejh zavije “Osmanije” u Tolgi u Alžiru kaže: “Termin *zavija* se prema poznatoj definiciji odnosi na džamiju, školu ili instituciju za izučavanje Kur’ana i besplatan smještaj studenata. *Zavija* može uključivati turbe njenog osnivača po kojem se često naziva. Svaka *zavija* se pridržava određenog derviškog reda” (Et-Tajjib, 2014:128–129). Budući da su *zavije* služile za molitvu, zajednički zikr i izučavanje islamskih nauka u okviru određenog derviškog reda, ove ustanove najčešće su podizali sufijski šejhovi sa svojim učenicima. Kao što primjećuje Trimingham, za razliku od *hanikaha* i *ribata*, koje su podizali vakifi, dobrotvori ili predstavnici državnih vlasti koji su u vakufnami određivali ko će biti šejh u njima, *zavije* su sačuvale autonomiju, i upravo je u *zavijama* utemeljen princip krvnog nasljeđivanja šejhova (Trimingham, 1971:20), koji se očuvao do danas. U prvom stoljeću osmanske uprave u Bosni i Hercegovini se u pojedinim mjestima, u Sarajevu (Šabanović, 1985:14) i Rogatici (Handžić, 1983:115), na primjer, osnivaju *zavije*. U kasnijem periodu se uglavnom koristi termin *tekija* koji se udomaćio u bosanskom jeziku.

Tekija

Tekije su, prema Madžidi Bećirbegović, objekti u kojima se okupljaju

sufije ili derviši, radi molitve i zikra (Bećirbegović, 1974:334), ali i učenja o tesavufu. Dijele se prema derviškim redovima, tako da se neka *tekija* naziva po derviškom redu kojem šejh i derviši pripadaju ili po šejhu koji ju je osnovao ili u njoj ostavio duboki trag. Uz obredni, *tekije* imaju prosvjetni, humanitarni i kulturni karakter. U *tekijama* se organiziraju *halke zikra*, predavanja iz islamskih nauka, brojni pripadnici derviških redova su poznati pjesnici i književnici, a po potrebi *tekija* služi kao utočište za putnike. *Tekije* se u Bosni i Hercegovini podižu odmah po uspostavljanju osmanske vlasti u drugoj polovini 16. stoljeća o čemu, naprimjer, svjedoči Ajas-begova *tekija* podignuta prije 1482. godine u Visokom (Handžić, 1983:115). Svaka *tekija* se sastoji od semahane – veće prostorije s mihrabom za zajednički namaz, zikr i predavanja, stana za šejha, prostorije za derviše, musafirhane, kuhinje, abdesthane i toaleta. Brojne *tekije* su imale svoje biblioteke (Bećirbegović, 1974:334–335). Po svim svojim karakteristikama, *tekija* je slična *zaviji* koju je u bosansko-hercegovačkom kontekstu naslijedila.

Ima li se navedeno na umu, jasno je da je svrha *hanikaha*, *ribata*, *zavija* i *tekija* slična, a ogleda se u: udomljavanju šejha, sufija i putnika posvećenih ibadetu, molitvi i zikru, izučavanju tesavufa i drugih islamskih nauka te širenju sufizma. Razlike među spomenutim ustanovama primjetne su u njihovim smještajnim kapacitetima, osnivačima i unutarnjoj organizaciji. Budući da su razlike među ovim ustanovama minimalne, nije čudno što se često jedna te ista ustanova naziva drugim sinonimnim imenom. U Bosni i Hercegovini tokom osmanskog perioda podizane su *zavije*, *hanikasi* i *tekije*. U literaturi na bosanskom jeziku nije se pravila razlika između *zavije* i *tekije*, dok se *hanikah* smatrao višom sufijskom obrazovnom ustanovom za izučavanje tesavufa i školovanje derviša, što je, kako smo vidjeli, bila i ostala primarna zadaća *zavija*, odnosno *tekija*.

Organizacija života u hanikahu

Koncept hanikaha i njegovu izvornu namjenu formulirao je stariji tabiini Zejd ibn Suhan koji je za siromašne *zāhīde* – pobožne ljude, primarno posvećene zikru i bogoslužnju, sagradio zasebne kuće osiguravši im odjeću, hranu, piće i druge potrepštine za život. Iz ranije spomenutog Zejdovog razgovora s ashabom Abdullahom ibn ‘Amirom, r.a., može se zaključiti da se od tih pobožnjaka očekivalo da primarno provode vrijeme u ibadetu, kontinuiranom zikru i duhovnom napredovanju. U početku se hanikah sastojao od jednostavne građevine koja je osiguravala najminimalnije uvjete za život stanara. Kasnije, kada su se plodovi blagotvornog djelovanja ove ustanove počeli osjećati u društvu, dolazi do njegovog postepenog razvoja u organizacijskom i arhitektonskom smislu. Značaj hanikaha prepoznala je šira društvena zajednica, što je utjecalo na odluke pobožnih, tesavufu naklonjenih, dobrotvora koji su počeli graditi hanikahe i uvrštavati ih u svoje vakufname određujući sredstva za njihovo održavanje.

U svojoj razvijenoj formi hanikah se sastojao od: prostorije za šejha – pročelnika hanikaha; soba za stanovanje sufija i putnika; mesdžida/semahane/dershane – prostorije za obavljanje namaza, prakticiranje zajedničkog zikra i držanje nastave; šadrvana ili bunara; kupatila; kuhinje; pekare i svih drugih pomoćnih prostorija prema načinu života ljudi u mjestu u kojem se hanikah nalazio (Es-Se’id, 2012:1456). Uz šejha, pročelnika hanikaha, koji je na to časno mjesto biran zbog svog znanja i pobožnosti, a čija je primarna obaveza bila organizacija vjerskog života, držanje predavanja iz tesavufa i kontinuirani nadzor nad duhovnim napredovanjem sufija, ove ustanove imale su i druge službenike zadužene za poslove održavanja hanikaha i podmirivanje potreba šejha, sufija i putnika. Za to su se brinuli nadzornik kuhinje, nadzornik kupatila, šejhovi

pratilac, vratar (*bevvab*), osoba koja je palila lampe, nadzornik kuhinje (*imaret*) i dr. (Es-Se'id, 2012:1457). Ostale poslove obavljale su sufije koje su stanovale u hanikahu. Hanikah je, dakle, imao sve što je bilo potrebno za život stanara i putnika koji su navraćali u njega. Sretna je okolnost da je Ibn Batute u svojim putovanjima opisao svakodnevni život u jednom hanikahu u Egiptu. On piše:

“Zavije (sufijske ustanove) su brojne. Zovu se hanikah. Egipatski prinčevi se takmiče u izgradnji zavija, a svaka je namijenjena grupi učenjaka, od kojih većina nisu Arapi. To su ljudi književnosti i znanja sufizma. Svaki hanikah ima šejha i čuvara. Njihova organizacija je izvanredna. Jedan od njihovih običaja u vezi s hranom je da zavijski sluga dolazi siromašnim sufijama ujutro i svaka osoba mu govori šta želi jesti. Kada se okupe da jedu, svako dobije svoj hljeb i čorbu u posebnoj zdjeli koju ni s kim ne dijeli. Jedu dva puta dnevno. Imaju zimsku i ljetnu odjeću i mjesečnu naknadu od dvadeset do trideset dirhema. Svake noći uoči petka dobijaju halvu napravljenu od šećera, sapun za pranje odjeće, naknadu za korištenje kupatila i ulje za lampe. Većina su samci. Oženjeni muškarci imaju svoje odvojene prostorije. Obaveza sufija u hanikahu je da prisustvuju klanjanju svih dnevnih namaza, da noću tu borave i da se okupljaju (radi ibadeta) u kupolastoj džamiji unutar hanikaha. Običaj je da svako od njih namaz obavlja na svojoj serdžadi. Nakon sabah-namaza, uče se (naglas) sure El-Feth, El-Mulk i En-Nebe'. Zatim se iznose dijelovi (džuzevi) Kur'ana časnog, svakom od njih se daje po jedan džuz, a potom prouče cijeli Kur'an (hatma). Poslije toga vrijeme provode u spominjanju Boga (zikr). Potom, učaci uče Kur'an prema običaju ljudi s Istoka. Na isti način postupaju i poslije ikindija-namaza. Novopridošlog (sufiju) na ulazu u hanikah

dočekuju s čvrstim pojasom oko struka, serdžadom na ramenu, štapom u desnoj ruci i vřčem (ibrik) u lijevoj. Vrtar obavještava slugu u kojoj prostoriji se nalazi novi stanar, nakon čega sluga odlazi k njemu, raspituje se o zemlji njegovog porijekla, hanikahu u kojem se tokom putovanja zadržavao i o tome ko mu je šejh. Ako vratar potvrdi istinitost njegovih navoda, dozvoljava mu da se smjesti u hanikahu, rasprostire mu serdžadu na prikladno mjesto i pokazuje mu mjesto za abdest. Ta osoba zatim uzima abdest, odlazi do svoje serdžade, odvezuje pojas, klanja dva rekata namaza, rukuje se sa šejhom i prisutnima i sjeda u njihovo društvo. Petkom je običaj da sluga odnese njihove serdžade u džamiju i tamo ih raširi za njih. Oni na džumu izlaze zajedno. U pratnji svog šejha ulaze u džamiju i svako klanja na svojoj prostirci. Kad završe s namazom, uče Kur'an po svom običaju. Zatim se zajedno sa šejhom vraćaju u hanikah” (*Rahle Ibn Betute*, 1987:56–57).

Provirivanje u svakodnevni život u hanikahu očima Ibn Batute otkriva da se radi o ustanovi s jasnim pravilima ponašanja, preciziranim zajedničkim dnevnim obavezama koje su dopunjavane prisustvovanjem šejhovim predavanjima iz tesavufa i drugih islamskih nauka. Pravila ponašanja koja su se strogo poštovala u hanikahu donesena su s ciljem očuvanja skladnog života njegovih stanara, neophodnog za duhovno pročišćenje i napredovanje. U historiji tesavufa zabilježeno je da je prvih deset pravila kojima se uređuje život u hanikahu formulirao i zapisao čuveni sufijski učenjak šejh Ebu Sei'd ibn Ebi el-Hajr (rođen 357. h.g.) za svoj hanikah u Nejsaburu. Tih deset pravila utemeljenih na Kur'anu časnom su:

1. Neka im odjeća i tijelo stalno budu uredni i čisti!
Allah kaže: *I haljine svoje očisti* (El-Muddessir, 4); *U njoj su ljudi koji*

se vole često prati, a Allah voli one koji se mnogo čiste (Et-Tevbe, 108).

2. Neka u džamiji ili bilo kojem drugom svetom mjestu ne sjede radi ogovaranja i bespotrebnog govora!
Allah, dž.š., kaže: *U džamijama koje se Allahovom voljom podižu i u kojima se spominje Njegovo ime – hvale Njega, ujutro i navečer, ljudi koje kupovina i prodaja ne ometaju da Allaha spominju* (En-Nur, 36–37).
3. Neka namaze u džematu obavljaju na početku namaskog vremena!
Allah, dž.š., kaže: *I koji namaze svoje na vrijeme obavljaju* (El-Mu'minun, 9).
4. Neka mnogo klanjaju noćni namaz!
Allah, dž.š., kaže: *I probdij dio noći u molitvi – to je samo tvoja dužnost* (El-Isra', 79).
5. Neka prije zore traže oprosta od Allaha učeći *estagfirullah* i *dove*!
Allah, dž.š., kaže: *I u praskozorje oprost od grijeha moli* (Ez-Zarijat, 18).
6. Neka ujutro, poslije sabah-namaza, čitaju što više Kur'an i neka međusobno ne razgovaraju dok Sunce ne izađe!
Allah, dž.š., kaže: *Uistinu, učenju Kur'ana ujutro prisustvuju mnogi (meleki)* (El-Isra', 78).
7. Neka vrijeme između akšama i jacie te poslije jacie do spavanja provode u zikru (spominjanju Allaha) učeći svoj *virđ*!
Allah, dž.š., kaže: *I noću Ga veličaj i kad se zvijezde gube* (Et-Tur, 49).
8. Neka izraze iskrenu dobrodošlicu i budu brižni prema siromašnim i slabim i svima koji se pridruže njihovom društvu i neka budu strpljivi u odnosu prema njima!
Allah, dž.š., kaže: *I ne tjeraj od sebe one koji se ujutro i navečer Gospodar u svome mole želeći naklonost Njegovu* (El-En'am, 52).

preuzima prilikom stupanja u tarikat. *Virđ* se mijenja sa stepenom duhovnog napredovanja murida i s potrebama

prouzrokovanim njegovim karakterom i osobinama. Vidi: Hadžibajrić, 2006:102.

⁵ *Virđ* – svakodnevni zikr koji prema uputama šejha *murid* (pripadnik tarikata koji je dao *bejat* – *zakletvu* šejhu)

9. Neka ne objeduju sami, već zajedno jedni s drugima!
Allah, dž.š., kaže: *I koji obavezu svoju, kada je preuzmu, ispunjavaju* (El-Bekare, 177).
10. Neka se ne razdvajaju jedni od drugih bez dozvole (šejha)!
Allah, dž.š., kaže: *A koji se, kad su s njim na kakvom odgovornom sastanku, ne udaljuju dok od njega dopuštenje ne dobiju* (En-Nur, 62).

Nadalje, u dodatku pravila šejha Ebu Sei'da stoji:

“Neka svoje slobodno vrijeme provode u jednoj od tri aktivnosti: izučavanju islamskih nauka; spominjanju Boga kroz učenje *virida*; i u pružanju utjehe onome kome je utjeha potrebna! Ko god voli ovu zajednicu (hanikah i ljude u hanikahu) i pomaže im onoliko koliko je u mogućnosti, sudjeluje u njihovim sevapima i nagradi na budućem svijetu. Allah, dž.š., kaže: *I Gospodar njihov im se odazva: “Nijednom trudbeniku između vas trud njegov neću poništiti, ni muškarcu ni ženi – vi ste jedni od drugih”* (Ali-Imran, 195). Allahov Poslanik, a.s., kaže: “Čovjek će biti s onim koga voli” (El-Buhari, 2008/4, hadis br. 6169, 6170 i 6171). Također, Vjerovjesnik, a.s., je rekao: “Koliko li je samo onih razbarušene kose, prašnjavog tijela i pohabane odjeće na koje se niko ne osvrće, a koji, da zatraže nešto od Allaha, On bi im to uslišao. Od njih je i Bera’ b. Malik” (Et-Tirmizi, 2009/7, hadis br. 4122). Svemogućí Allah je rekao istinu: *Takvi su na Pravome putu. Dobrotom i blagodatí Allahovom. A Allah sve zna i mudar je* (El-Hudžurat, 7–8) (Nicholson, 1921:46; El-Mejheni, bez mjesta i godine: 131).

Stoljeće kasnije, čuveni sufijski učenjak Šihabuddin es-Suhraverdi u djelu *‘Avarif el-me’arif* uz Ebu Sei'dova pravila, za neke segmente svakodnevnog života u hanikahu, ustanovio je nova koja su se, u manjoj ili većoj mjeri, poštovala u svim hanikasima. Prema Es-Suhraverdiju, osoblje hanikaha činili su stalni stanari

i putnici. Putnici koji su namjeravali svratiti u hanikah to su trebali učiniti prije ikindije. Ukoliko iz nekog razloga dođu u naselje u kojem se nalazi hanikah poslije ikindije, prenoćit će u džamiji ili nekom mjestu, a potom će poslije sabah-namaza i izlaska Sunca otići u hanikah. Kad uđu u njega, klanjat će dva rekata tehijjetul-mesdžida, a nakon predavanja selama požurit će se rukovati i izgrliti s prisutnim. Sunnet je da putnik donese hranu ili nešto drugo na poklon u hanikah. U svom govoru putnik ništa ne pretpostavlja, a govori samo onda kada ga neko nešto upita. Putnik tri dana ne izlazi iz hanikaha, osim radi posjete živima ili mrtvima, kako bi se odmorio i bio spreman za razgovor sa šejhom. Ukoliko tokom ova tri dana želi iz nekog razloga izaći iz hanikaha, dužan je zatražiti odobrenje od ljudi u hanikahu. Nakon tri dana, ako putnik želi ostati u hanikahu, traži od odgovorne osobe da mu odredi neku službu ili posao koji će obavljati. Ukoliko se namjerava posvetiti ibadetu, nikakav posao ili služba mu se ne određuje. S druge strane, ljudi koji žive u hanikahu, putnika dočekuju s dobrodošlicom, poštovanjem, ljubavlju i radošću. Posluga će putniku ponuditi laganu hranu i biti kraj njega svježeg lica i slatkog govora. Ako putnik koji ne poznaje običaje sufija dođe do hanikaha, ne bi ga trebalo gledati s prezirom niti ga sprečavati da uđe. Mnogo je onih posvećenih ibadetu koji ne poznaju običaje sufija. Ispoljeni prezir prema njima može ih povrijediti, uznemiriti njihovo srce i naštetiti njihovoj vjeri. Ljubaznost je najbolji način ponašanja, a zloba je plod lošeg karaktera. Ako u hanikah dođe osoba koja iz nekog razloga nije spremna za život u njemu, njega će, nakon što ga ponude hranom, ljubazno s lijepim riječima ispratiti. Ljudi koje žive u hanikahu dijele se u tri grupe: *ehl el-hizmet* (posluga), *ehl es-sobbet* (osobe za društvo) i *ehl el-halvet* (ljudi za osamu). *Ehl el-hizmet* su početnici koji iz ljubavi dolaze u hanikah. Oni služe druge u hanikahu kako bi ih ovi zavoljeli

i vremenom postali njihovo društvo (*ehl es-sobbet*). Kada dosegnu taj stepen, stječu sposobnost društva (*sobbet*). Za starije osobe u hanikahu *osama* (*halvet*) je najbolja. Za mlade osobe društvo (*sobbet*) je bolje od *osame* jer se kroz društvo njihove požude mogu prepoznavati i sputavati (Suhraverdi, 1891:23–24). Es-Suhraverdi dalje navodi da se ljudi u hanikahu trebaju poštivati unutra i izvan hanikaha. Trebaju objedovati zajedno kako im se srca ne bi razdvajala i kako bi se blagoslov njihovog vanjskog društva smirio u njihovim srcima, što će rezultirati međusobnom ljubavlju i otklanjanjem zlih misli (Suhraverdi, 1891:25).

Hanikah – centar za izučavanje tesavufa i drugih islamskih nauka

Ranije smo napomenuli da se tokom prva dva hidžretska stoljeća tesavuf izučavao u okviru učenih kružoka (*halki*) po džamijama ili privatnim objektima. Halka se nazivala po šejhu, učenjaku iz tesavufa, koji je držao predavanja i imao glavnu ulogu u odgojno-obrazovnom procesu. Nakon što bi učenik usvojio znanje kod jednog šejha, prelazio je u drugu halku u istom, ili drugom gradu kod drugog šejha i tako kroz dugi niz godina koliko je trajalo školovanje u to doba.

Osnivanjem hanikaha, ribata ili zavija od četvrtog hidžretskog stoljeća naučna djelatnost na polju tesavufa pomjera se iz džamija i privatnih objekata u ove specijalizirane ustanove. Odredbama vakifa – ili na neki drugi način utemeljenih hanikaha, učenjaci tesavufa – sufijski šejhovi – stalno borave i žive u hanikahu vodeći brigu o duhovnim potrebama njegovih rezidentnih sufija i putnika u potrazi za znanjem. U opisu hanikaha u Egiptu Ibn Batute govoreći o prijemu novih sufija kaže:

“Novopridošlog (sufiju) na ulazu u hanikah dočekuju s čvrstim pojasom oko struka, serdžadom na ramenu, štapom u desnoj ruci

i vrčem (ibrik) u lijevoj. Vrtar obavještava slugu u kojoj prostoriji se nalazi novi stanar, nakon čega sluga odlazi k njemu, raspituje se o zemlji njegovog porijekla, hanikahu u kojem se tokom putovanja zadržavao i o tome ko mu je šejh.”

Uobičajeno je, dakle, bilo, osim ukoliko se radilo o učeniku koji ranije nije imao doticaja s tesavufom, da se prilikom prijema novog sufije u hanikah provjerava ko mu je šejh i u kojim je sve hanikasima, izučavajući tesavuf, boravio. Spomenuti šejh Ebu Se'id ibn Ebi el-Hajr o svom prvom ulasku u hanikah u Sarahsu:

“U vrijeme dok sam bio student, pohađao sam nastavu kod šejha Ebu Alija, vrhunskog teologa. Jednog dana na putu prema gradu vidio sam Lukmana el-Sarahsija kako sjedi na hrpi pepela blizu gradske kapije i zašiva zakrpu na svojoj odjeći od gaberdena (čvrsta vunena tkanina). Prišao sam mu, stao pored njega i pogledao ga, a on je nastavio šivati. Čim je prišao zakrpu, reče mi: ‘O Ebu Sei'de, prišao sam te na ovaj gaberden zajedno sa zakrpom.’ Potom je ustao, uzeo me za ruku i doveo me do hanikaha u Sarahsu, a zatim je glasno pozvao šejha hanikaha Ebu el-Fadla koji je bio unutra. Kada se Ebu el-Fadl pojavio, Lukman je stavio moju ruku u svoju rekavši mu: ‘Ebu el-Fadle, pazi na ovog mladića jer je on jedan od vas.’ Šejh me je uzeo za ruku i uveo me u hanikah. Sjeo sam na trijem, a šejh je uzeo neku knjigu i počeo je čitati. Kao što je to uobičajeno među učenjacima, ubrzo sam se počeo pitati koju knjigu šejh čita. Primijetivši moju znatiželju, šejh reče: ‘Ebu Sei'de, svih 124 000 Božijih poslanika, a.s., poslano je da pozivaju jednoj riječi, naređujući ljudima da kažu: ‘Allah’ i da Mu se posvete. Oni koji su ovu riječ čuli samo uhom, pustili su je da izađe na drugo uho, a oni koji su je čuli dušom utisnuli su je u svoje duše i ponavljali je dok nije prodrila u njihova srca, duše i dok cijelo njihovo biće nije

postalo ova riječ. Postali su nezavisni od izgovora drugih riječi, oslobođeni od zvukova i slova. Shvativši značenje ove riječi, postali su njome toliko zaokupljeni da više nisu bili svjesni vlastitog nepostojanja.’ ‘Njegove riječi’, kaže Ebu Se'id, ‘obuzele su me i nisu mi dozvolile da spavam te noći. Ujutro, nakon što sam obavio sabah-namaz i zikr, otišao sam na svoje redovno predavanje iz tefsira kod Ebu 'Alije. On je predavanje počeo tumačeći ajet: *Reci: "Allah!" Zatim ihпусти da se s lažima svojim zablavljuju.* (El-En'am, 91). U tom momentu su se otvorila vrata u mojim prisima obuzelo me je oduševljenje. Imam Ebu 'Ali, primijetivši promjenu na meni, upita me: ‘Gdje si bio sinoć?’ ‘Bio sam sa šejhom Ebu el-Fadlom Hasanom.’ On mi tada reče da ustanem i da se vratim Ebu el-Fadlu rekavši: ‘Nije primjerno za tebe da prelaziš s te teme (tesavuf) na ovaj govor (o tefsiru).’ Vratio sam se šejhu Ebu el-Fadlu uznemiren i zbunjen jer sam se potpuno izgubio u riječi Allah, a on, kad me je vidio reče: ‘Ebu Sei'de, opijen si, jadni mladiću, ne razlikuješ glavu od repa.’ Rekoh: ‘Šta da činim, učitelju?’ On reče: ‘Uđi (u hanikah), sjedi i posveti se potpuno ovoj riječi, jer ova riječ ima mnogo posla s tobom’” (Nicholson, 1921:6–7).

Na takav način je u hanikahu počelo duhovno putovanje jednog od najvećih učenjaka tesavufa koji će kasnije za svoj hanikah u Nejsaburu utvrditi pravila ponašanja.

Budući da je posjedovao svu potrebnu infrastrukturu za održavanje nastave, hanikah je vremenom postao naučni centar za izučavanje tesavufa, ali i drugih islamskih nauka poput: akaida, fikha, tefsira, hadisa, kiraeta, arapskog jezika i dr., čije je poznavanje, uz tesavuf, bilo neophodno za duhovno napredovanje pojedinca. S tim u vezi, nerijetko su se u hanikahu nalazile manje biblioteke s rukopisima Kur'ana, temeljnih djela iz tesavufa i drugih islamskih nauka (Es-Se'id, 2012:1459). Tako je hanikah “Es-Se'id es-Su'ada” prva i najstarija

ustanova ove vrste osnovana u Egiptu sredinom šestog hidžretskog stoljeća, uz svoju primarnu svrhu služio i kao obrazovna ustanova u kojoj su se održavali časovi iz arapskog jezika i sedam priznatih kiraeta. Ovaj hanikah posjedovao je svoju bogatu biblioteku (Es-Se'id, 2012:1362). U hanikahu “Rukn ed-din Bejbers” u Egiptu održavana je nastava iz hadisa za koju je bilo angažirano nekoliko muderisa (El-Makrizi, 1998/4:285). U hanikahu “Šejhu” u Kairu bila je organizirana nastava iz hadisa, kiraeta i fikha za sve četiri mezheba, a za svaki mezheb imenovan je zaseban šejh i muderis (El-Makrizi, 1998/4:292). Govoreći o Gazi Husrev-begovom hanikahu, Mehmed Handžić navodi:

“Prema tome, i hanikah je jedan naučni zavod naročite vrste. To je medresa gdje se zahtijeva pored teorije primjena i praksa, duboka pobožnost i bogobojaznost. Hanikah nikad nije bio prosta tekija gdje se samo obavlja zikr u određeno doba, a u ostalom vremenu muridi takorekuć ljenčare. Uvijek je bio medresa naročitog smjera gdje se predaje tesavuf i u praksi provodi svako dobro” (Handžić, 1937:40).

Uz svoju primarnu funkciju osiguravanja smještaja za sufije i putnike, hanikah je, dakle, vremenom postao naučni centar u kojem su se uz tesavuf izučavale i druge islamske nauke. Pored toga, podaci o hanikasima na području Egipta, Male Azije i jugoistočne Evrope pokazuju da su u neposrednoj blizini hanikaha, što je slučaj i u Sarajevu, osnivane medrese – islamske prosvjetne ustanove, koje su zajedno s hanikahom činile odgojno-obrazovnu i arhitektonsku cjelinu.

Arhitektura hanikaha

U prvim stoljećima hanikah se sastojao od kuće za smještaj sufija koja se ni po čemu nije razlikovala od drugih objekata na svom području. Bila je to jednostavna građevina podignuta s ciljem udomljavanja sufija. U kasnijem periodu, kada je šira

društvena zajednica prepoznala značaj hanikaha i nakon što su državni službenici i vakifi počeli uvrštavati hanikahe u svoje vakufname ili ih izdašno pomagati, hanikah se proširio sa skromnog stambenog objekta na veliki kompleks koji su sačinjavali: prostorije za stanovanje šejha i derviša, velika prostorija, obično s kupolom za namaz, zikr i predavanja, kupatilo, pekara, kuhinja, čak u nekim gradovima poput Kaira i apoteka. Hanikah je, zajedno s drugim vjerskoprosvjernim ustanovama: džamija, medresa i mekteb, čija je graditeljska rješenja slijedio, činio urbano jezgro za razvoja grada ili mahale u gradu. Imajući u vidu graditeljsku kompoziciju, postoje dva tipa hanikaha: sa zasvođenim i nezasvođenim dvorištem. Hanikasi s nezasvođenim dvorištem dominiraju, dok su hanikasi sa zasvođenim dvorištem zabilježeni na području Anadolije od šestog hidžretskog stoljeća (Eyice, 1971:44–47). U kasnijem periodu u Anadoliji i evropskom dijelu Osmanske Carevine također se u najvećem broju podižu hanikasi s nezasvođenim dvorištem.

O arhitekturi hanikaha s nezasvođenim dvorištem u Egiptu 'Abir 'Inajet es-Se'id piše: "Sastojao se od glavne kamene fasade s jednostavnim ukrasima i ulazom s drvenim vratima s ukrašenim lukom koji vodi do otvorenog dvorišta s centralnom fontanom, ili vrtom i bunarom. Oko dvorišta su četiri trijema s arkadama, od kojih je najveći kiblenski trijem s visokim stropom za molitvu i okupljanje radi učenja zikra s mihrabom i minberom s mramornim i mozaičnim trakama... Prostorije za sufije su okruživale arkade i trijemove... To su bile male sobe prostrte hasurama s klupama i prozorima koji su se otvarali prema dvorištu. Uz to, građevina je imala i prateće objekte: hamam (kupati), kuhinja, pekara, bunar, potkupolno turbe osnivača (hanikaha), česmu s fontanom, mekteb za jetime (siročad), munaru i apoteku u kojoj su ljekari izdavali lijekove.

Zgrada se odlikovala svojom prostranošću" (Es-Se'id, 2012:1456).

S druge strane, na području Anadolije među najstarijim je hanikah u naselju Bojaliköj kod Afjonkarahisara. Dizajn ovog hanikaha u određenim segmentima razlikuje se od egipatskog tipa. Hanikah u Bojaliköju je pravougaona građevina duga 22 m i široka 15 m sa zasvođenim potkupolnim dvorištem. U ulazni hodnik se ulazi kroz masivna vrata. S obje strane hodnika nalaze se dvije prostorije s dodatnom prostorijom na spratu. Iz hodnika se ulazi u potkupolni centralni prostor u kojem se nalazila česma. Sa svake strane, prva dva dijela centralnog prostora nalaze se dvije odvojene prostorije. Posljednji dio glavnog prostora završava se kiblenskim zidom s mihrabom. Ovaj molitveni prostor otvara se na obje strane u prostorije paralelne s centralnim dijelom. Ove prostorije nisu zatvorene, već su s centralnim džamijskim dijelom povezane nišama s lukovima. Dakle, hanikah u Bojaliköju je karakteristična građevina s unutarnjim dvorištem zasvođenim kupolom koje nastavlja tradiciju zatvorenog dvorišta s džamijom koja je služila za zikr i predavanja te prostorijama za sufije s obje strane dvorišta (Eyice, 1971:44–47). Graditeljska kompozicija hanikaha u Bojaliköju od egipatskih hanikaha prvenstveno se razlikovala po zasvođenom dvorištu, dok je funkcija oba tipa hanikaha bila ista. Od 15. stoljeća, kada je ušla u okrilje Osmanske Carevine, u Bosni i Hercegovini se podižu islamske vjerske i prosvjetne ustanove, među njima i hanikasi, od kojih je najpoznatiji Gazi Husrev-begov hanikah, osnovan 1531. godine. Arhitektura Gazi Husrev-begovog hanikaha slijedi preovlađujuću kompoziciju hanikaha s nezasvođenim dvorištem.

Zaključak

U okrilju islamske kulture i civilizacije razvijen je šarolik spektar vjerskih i prosvjetnih ustanova

među kojima *hanikah* – ustanova za udomljavanje šejha i sufija s ciljem njihovog potpunog posvećivanja molitvi i zikru te izučavanju i širenju nauke tesavufa, ima značajno mjesto. Koncept za nastanak hanikaha sačinio je stariji tabi'in Zejd ibn Suhan ibn Sabr koji je u Basri za *zahide* – siromašne pobožnjake, sagradio kuće i osigurao im osnovna sredstva za život: hranu, piće, odjeću i druge potreštine, kako bi se cijelim svojim bićem mogli posvetiti ibadetu. U isto vrijeme s razvojem temeljnih islamskih nauka razvija se i tesavuf, čiji učitelji do kraja 3. stoljeća drže predavanja po džamijama i privatnim objektima, a od kraja 3. stoljeća ili početkom 4. na području današnjeg Irana, gdje je hanikah rođen, nastavu nastavljaju činiti u ovim ustanovama. Na taj način u hanikahu su spojeni pobožnost i nauka, što je utjecalo na širenje popularnosti ovih ustanova u narednim stoljećima na području Irana, Iraka, Sirije, Egipta, Anadolije i evropskog dijela Osmanske Carevine. Na osnovu tri izvještaja – šejha Ebu Se'ida, Ibn Batute i Es-Suhraverdija – u radu smo predstavili unutarnji, svakodnevni život stanara u hanikahu, njihove obaveze i dužnosti koje su trebali izvršavati, a koje su se sastojale od stalne molitve, posvećenosti ibadetu i izučavanju nauka. Razvijeni oblik hanikaha postao je naučni centar u kojem su se uz tesavuf izučavale i druge islamske nauke, prvenstveno Kur'an i hadis. Na takav način se postupalo i u Gazi Husrev-begovom hanikahu u Sarajevu.

Arhitektura hanikaha kretala se od skromne kuće za smještaj siromašnih sufija koja se ni po čemu nije izdvajala od okolnih objekata, do kompleksne zgrade s glavnim i pomoćnim prostorijama sa zatvorenim zasvođenim ili nezasvođenim dvorištem. Zajedno s džamijom i medresom s kojom se kroz historiju paralelno razvijao i čiji je evolutivni arhitektonski razvoj pratio, hanikah je postao jezgro urbanog razvoja grada.

Literatura

- (1988) *450 godina Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu.
- Beglerović, Samir (2008). "Rani institucionalni razvoj tesavufskog razvoja", *Znakovi vremena*, 11, 39/40, 78–93.
- (1974) Bećirbegović, Madžida, "Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20/21, 334.
- El-Buhari, Muhammed b. Ismail (2008). *Sabihu-l-Buhari: Buharijeva zbirka hadisa*. Sarajevo: Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini.
- Čehajić, Džemal (1976). "Gazi Husrevbegov hanekah u Sarajevu", *Anali GHB*, IV, 3–8.
- Dilebrović, Alija (2016). "Uloga i značaj hanikaha u razvoju duhovne tradicije Mostara", *Naša baština*, br. 1, Mostar-Blagaj, 2025, str. 137–155.
- Ebu Davud (2012). *Sunen Ebu Davuda*. Prijevod i komentar: Mahmut Karalić. Novi Pazar: El-Kelime.
- Eyice, Semavi (1971). "Boyaliköy hanikahi", *Turkiyat mecmuasi*, 44–47.
- Hadži, Muhammed (1964). *Ez-Zavije ed-delaije ve duveruha ed-dinijje ve el-'ilmijje ve es-sijasijje*. Rabat: El-Matbe'a el-vatanijje bi er-Rabat.
- Hadžibajrić, Fejzulah (2006). *Mali rječnik sufijjsko-tarikatskih izraza*. Sarajevo.
- Handžić, Adem (1983). "Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom Carstvu", *Anali GHB*, IX–X, 115.
- Handžić, Mehmed (1937). "Povodom četrstogodišnjice Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu", *Narodna uzdanica Kalendar za 1937. (1355–1356. po Hidžri)*, V, 40.
- (2015) *Hasan Kafija Pruščak*. Priredili Elvir Duranović i Sumeja Ljevaković-Subašić. Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka i El-Kalem.
- Imam, Ahmed (2011). *Zuhd*. Sarajevo.
- El-Irbili, El-Hasan ibn Ahmed ibn Zufer (1947). *Medaris Dimišk ve rubutiha ve dževam'iha ve hama-matiha*. Damask: Matbe'a et-turki.
- Kasim, Abdulhakim Abdulgani (1999). *El-Mezahib es-sufijje ve medarisuha*. Kairo: Mekteba medbuli.
- Kreševljaković, Hamdija (1930). "Hanikah", *Novi Behar*, IV, 2 i 3, 35–36.
- (1932) *Spomenica Gazi Husrev-begove četrsto-godišnjice*. Sarajevo: Islamska dionička štamparija.
- (1998) *Kur'an s prevodom*. Preveo Besim Korkut. Medina Munevvera.
- El-Kušejri, Imam Ebu Kasim (1989). *Er-Risala el-Kušejrija*, Kairo.
- Mahir Muhammed, Su'ada (1976). *Mesadžid Misr ve evlijauha es-salihin*. Kairo: El-Medžlis el-'ala li eš-šun el-islamijje.
- El-Makrizi, Tekijjudin ebi el-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-'Ubejedi (1998). *Kitab el-me'viz ve el-i'tibar bi zikr el-hittat ve el-asar* (djelo je poznato pod imenom *El-Hittat*). Tom 4. Bejrut: Dar el-kutub el-'ilmijje.
- Medara, Azra (2017). "Hanikasi u Bosni i Hercegovini i njihova transformacija u medrese", *Novi Muallim*, XVIII, 63–75.
- El-Mejheni, Muhammed b. Munevver Se'id ebi Tahir, b. Ebi Se'id Fadlullah b. Ebi el-Hajr (Bez mjesta i godine izdanja). *Esrar et-tevhid fi mekamat eš-šejh Ebi Se'id*.
- Muftić, Teufik (1997). *Arapsko-bosanski rječnik*. Sarajevo: El-Kalem.
- (2004) *Muslimova zbirka hadisa – sažetak*. Prijevod: Muhamed Mrahorović i dr. Sarajevo: El-Kalem.
- En-Nesai, Ebu 'Abdurrahman Ahmed ibn Šu'ajb (2012). *Sunen En-Nesai el-mudžteba (Es-Sunen es-sugra)*. Kairo: Dar et-te'sil.
- Nicholson, Reynold Alleyne (1921). *Studies in Islamic Mysticism*. Cambridge: University Press.
- Et-Tajjib, El-'Amari (2014). "Ez-zavija ve et-turuk bi el-Džezair et-tahvil min ed-dinini ila ed-dunjevi ve min el-kudsi ila es-sijasi", *Medželle el-'ulum el-insanijje ve el-idžtimajje*, 15, 128.
- Et-Tirmizi, Ebu Isa (2005). *Tirmizijina zbirka hadisa*. Prijevod i komentar: Mahmut Karalić. Travnik: Elči Ibrahim-pašina medresa.
- Es-Se'id, 'Abir 'Inajet (2012). "Hanikahat Misr hatta nihaje 'asr el-Memalik el-bahrije", *Medželle el-ustaz li 'ulum el-insanijje ve el-idžtimajje*, 1456.
- Trimingham, J. Spencer (1971). *The Sufi Orders in Islam*. Oxford: AT The Clarendon Press.
- Es-Suhraverdi, Šihabuddin ebi Hafsa Omer el-Bekri (2022). *Avarif el-me'arif*. Damask: Dar et-takva,
- Šabanović, Hazim (1985). "Vakufnama Isa-bega, sina pokojnog Ishak-bega, iz 1462". U: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu (1987). *Rahle Ibn Betute Tuħfe en-nuzar fi garaib el-emsar ve 'adžaiħ el-esfar*. Bejrut: Dar ihja' el-'ulum.
- Suhraverdi, Shaikh Shahabu-d-Din 'Umar bin Muhammad-i-Sahrawardi (1891). *The 'Awarifu-l-ma'arif*. S perzijskog preveo: H. Wilberforce Clarke, Calcutta.
- Traljić, Mahmud (1991). "U povodu ponovnog otvaranja hanikaha", *Šebir arus*, 13, 61–62.

إلڤير دورانوفيتش

الخانقاه (خانگاه): مؤسسة دينية خيرية
تعليمية في الثقافة الإسلامية

الموجز

أدى الفتح العثماني للبوسنة والهرسك إلى إنشاء مؤسسات إسلامية
ودينية وتعليمية وإنسانية واجتماعية، من بينها الخانقاه، وهي مؤسسات

Abstract

HANIKAH: A RELIGIOUS AND
HUMANITARIAN-EDUCATIONAL INSTITUTION
IN THE CULTURE OF ISLAM

Elvir Duranović

With the Ottoman conquest of Bosnia and Herzegovina, Islamic religious, educational, humanitarian, and social institutions were established, among them also the hanikah—an institution

لاحتضان الشيوخ والصوفيين - المقيمين والباحثين الدائمين عن المعرفة - بهدف التفرغ التام للصلاة والذكر ودراسة علوم التصوف ونشرها. في الجزء الأول من هذا البحث يعرض الكاتب مستندا إلى المصادر الكلاسيكية والبحوث المعاصرة التطور التاريخي لمؤسسة الخانقاه بشكل عام في الثقافة الإسلامية، ويشير إلى غرضها الخيري التعليمي الأساسي. وبما أن الأدبيات التي تناولت هذه المادة تشير إلى وجود مرادفات أخرى لكلمة الخانقاه، مثل: الرباط، والزاوية، والتكية، فإن الكاتب يقدم في الجزء الثاني من البحث شرحا موجزا لكل من تلك المؤسسات، موضحا أوجه التشابه والاختلاف فيما بينها. ويتناول الكاتب فيما تبقى من المقال التنظيم الداخلي للخانقاه، والحياة اليومية فيه، وأهميته لدراسة التصوف والعلوم الإسلامية الأخرى. وفي خاتمة البحث يناقش الكاتب بشكل عام هندسة الخانقاه وتنظيمه الداخلي.

الكلمات المفتاحية: الخانقاه، التصوف، الصوفي، الروحانية الإسلامية، الثقافة الإسلامية.

for housing sheikhs and Sufis, both permanent residents and travelers in search of knowledge-with the aim of their full dedication to prayer and dhikr, as well as to the study and spreading of the science of tasawwuf (science of gaining spirituality).

In the first part of the paper, on the basis of classical sources and contemporary research, the author presented the historical development of the institution of the hanikah in general within the culture of Islam and pointed to its fundamental humanitarian-educational purpose. Since in the treated literature, alongside the noun *hanikah*, other synonymous names appear-*ribat*, *zawiya*, and *tekke*-the author briefly explained each of the mentioned institutions in the continuation of the paper, indicating the common points and differences among them.

The internal organization of the hanikah, everyday life within it, and its significance for the study of tasawwuf and other Islamic sciences are discussed by the author in the continuation of the text. The final part of the paper speaks generally about the architecture of the hanikah and its spatial arrangement.

Keywords: hanikah, tasawwuf, Sufi, Islamic spirituality, Muslim culture